

ASOCIACIÓN INTERNACIONAL DE ESTUDIOS GALEGOS

ACTAS I

LINGUA, LITERATURA, TRADICIÓN

VI CONGRESO INTERNACIONAL DE ESTUDIOS GALEGOS

UNIVERSIDADE DE LA HABANA. FACULTAD DE ARTES
Y LETRAS. CÁTEDRA DE CULTURA GALLEGA.
17 A 21 DE ABRIL DO 2000.

EDICIÓN PREPARADA POR DIETER KREMER
GALICIEN-ZENTRUM DER UNIVERSITÄT TRIER-2000

EDICIÓN DO CASTRO

OS PRONOMES ÁTONOS: USOS ACTUAIS EN GALEGO, PORTUGUÉS E O CHAMADO *BRASILEIRO*

IGNACIO VÁZQUEZ (BARCELONA)

«E não desconfiemos da nossa língua porque os homens
fazem as línguas, e não a língua os homens»

(Fernão de Oliveira, *A grammatica da lingoagem portugues*, 1536)

A primeira cousa que cumpriría facer antes de falar da posición dos pronomes átonos no galego e o portugués europeo debería ser dar unha definición dese concepto.

Xa desde os gregos vénse dicindo que o pronome é aquela palabra que substitúe ó nome, a súa etimoloxía é ben clara nese sentido. Hai moitas clases de pronomes, demostrativos, posesivos, indefinidos... nós habémonos deter no estudo dos chamados persoais.

Cara ós séculos VIII-IX o latín vulgar falado na franxa noroccidental da Península deu lugar a unha nova lingua: o galaico-portugués que se mantivo case sen diferencias ata o século XIV (tómase de xeito arbitrario o ano 1350, cando se funda a escola trobadoresca galaico-portuguesa coa morte de Don Dinís coma punto para falar da nova andaina de dúas linguas moi emparentadas pero xa diferenciadas). A *koiné* que aparece nos textos conservados presenta a mesma estrutura gramatical para o tratamento dos pronomes, sexan átonos ou tónicos. A separación das dúas linguas non provocou un distanciamento na sintaxe nominal, mais si na morfoloxía.

Basicamente, a forma dos pronomes enclíticos foi a que mudou con respecto á medieval, debido á fonética, que alterou a conxugación verbal nas dúas linguas, as proclíticas mantéñense inalteradas salvo no dativo da segunda persoa do singular, (non entraremos aquí en diferencias só ortográficas do tipo *ME-LHE*).

Xa falamos de formas enclíticas e proclíticas. Estes son dous conceptos técnicos en canto ós pronomes átonos. Como tamén o é falar de átonos e

tónicos. Mentres que no latín os pronomes persoais eran formas plenamente nominais e tónicas, as linguas romances desenvolveron formas átonas de obxecto, nunca de suxeito, a partir das tónicas orixinarias. As evolucións fonéticas provocou que a perda do acento nesas formas as aglutinase ó verbo.

Vexamos agora cáles son as formas oblicuas átonas que corresponden ao galego, portugués e portugués do Brasil:

Complemento directo:

GALEGO	PORTUGUÉS EUROPEO	PORTUGUÉS DO BRASIL
ME	ME	ME (sempre proclítico)
TE	TE	TE-*LHE (proclítico) VOCÊ (enclítico e tónico) <i>Eu te-lhe vi. / Eu vi você.</i>
O/LO/NO – A/LA/NA	O/LO/NO – A/LA/NA	*O/A (proclítico) ELE/ELA (enclítico e tónico) <i>Eu o vi / Eu vi ele.</i>
NOS	NOS	NOS (proclítico)
VOS	(VOS) xa incoherente co resto do sistema porque sendo un suxeito dirixido a unha 2ª persoa do plural pero que esixe concordancia verbal en 3ª, continúa a empregar as formas átonas etimolóxicas. Ex: <i>Eu dou-vos o leite para vocês beberem.</i>	VOCÊS (proclítico)
OS/LOS/NOS	OS/LOS/NOS	*OS/AS (proclítico) *LHES ELES/ELAS (enclítico e tónico)

*= aínda que O/A/OS/AS son as formas correctas, adoitan empregar as formas de dativo. Os alomorfos LOS/NOS son desusados xa que non empregan a énclice.

Complemento indirecto:

GALEGO	PORTUGUÉS EUROPEO	PORTUGUÉS DO BRASIL
ME	ME	ME (sempre proclíticos)
THE	TE	TE-LHE
LLE (ÑE)	LHE	LHE
NOS	NOS	NOS
VOS	VOS	VOCÊS (enclítico e tónico)
LLES	LHES	LHES

Concurrencia das formas CD + CI:

GALEGO					PORTUGUÉS EUROPEO					PORTUGUÉS DO BRASIL				
	O	A	OS	AS		O	A	OS	AS					
ME	me	ma	mos	mas	ME	mo	ma	mos	mas					
THE	cho	cha	chos	chas	TE	to	ta	tos	tas		INU	SI	TA	DO
LLE	llo	lla	llos	llas	*LHE	lho	lha	lhos	lhas					
NOS	nolo	nola	nolos	nolas	NOS	no-lo	no-la	no-los	no-las					
VOS	voio	vola	volos	volas	VOS	vo-lo	vo-la	vo-los	vo-las					
LLES	llelo	llela	llelos	llelas	*LHES	lho	lha	lhos	lhas					

(*Secretismo)

A concorrencia de CD+CI no portugués é empregada na linguaxe culta na escrita, mas a fala popular acostuma a non substituír os dous complementos á vez, de xeito cotián só un e é o CI.

Eu comprei o libro para ele. (Bras.)

Eu comprei-lho a ele (culto). Precisa do reforzo polo sincretismo sing./plural.

Eu comprei-lhe o libro (normal)

Cómpre sinalar que o portugués omite o pronome obxecto en contextos onde a referencia non está suxeita a ambigüidade:

Viste o filme? Não vi. Não gosta?

Onde o galego diría: *¿Viches o filme? Non o vin. ¿Non lle gusta?*

Acontece tamén non empregar o pronome de CI e ser substituído por un adverbio de lugar segundo as pautas clásicas que se especifican a seguir:

EU/me -----este (proximidade do falante) -----cá

TU/te -----esse (nin próximo nin afastado) -----aí

ELE/lhe -----aquele (afastado do falante) -----lá

Dá-me o libro > Dá cá o libro. Dá-lhe o libro > Dá lá o libro. Sendo posible tamén *Dá-mo cá* e *Dá-lho lá*. Esta substitución coidamos que ten valor enfático. Observemos tamén que o galego para conseguir efectos parecidos pode formar frases coma: *Cóbralles aí, Ponlles aí o viño*. Nestas dúas oracións o adverbio locativo aparece coma enfático do CI. (*Cóbralles aí=a eses, Ponlles aí=a eles* o viño)

A propósito do sincretismo en portugués nas formas de terceira persoa sexa un CI plural ou singular a contracción non desfai a posible ambigüidade mentres que no galego non hai dúbida posible debido a que a forma pronome é diferente.

Port. *Vou comprar a ele un libro > Vou comprar-lho.*

Vou comprar a eles un libro > Vou comprar-lho.

Gal. *Vou comprar a el un libro > Voullo comprar.*

Vou comprar a eles un libro > Vóullelo comprar.

A outra grande diferenza entre galego e portugués é a existencia na primeira lingua dunha forma específica para CD [TE] e outra para CI [CHE] na segunda persoa do singular. O portugués mantén TE (CD e CI):

Port. *Eu vejo-te na rua.* (na estrutura profunda: *eu vejo a ti na rua*)

Eu dou-te o libro. (estrutura profunda: *eu dou a ti o libro*)

Gal. *Eu véxote na rúa.*

Eu douche o libro.

Se cadra, verase mellor a diferenza usando un mesmo verbo en dúas construcións, unha transitiva e outra intransitiva:

El molloute. (el mollou a ti)

El mollouche a saia. (el mollou algo a ti/de ti)

Véxote cada día no traballo.

Véxoche a cara cada día no traballo.

E chegados a este punto xa estamos en condicións de aproximarnos ó ~~estado~~ máis pormenorizado dos alomorfos do CD ENCLÍTICO.

Xa se dixo que a sintaxe dos pronomes é a mesma nas dúas linguas excepto na variante do Brasil, mais non as formas pronominais herdadas da época medieval. A morfoloxía destes pronomes viuse afectada pola fonética, que mudou substancialmente as desinencias verbais. Vexamos un verbo conxugado no presente de indicativo en ambas linguas.

Verbo + alomorfos do pronome CD:

Facer o xantar / fazer o jantar

GALEGO	PORTUGUÉS EUROPEO	PORTUGUÉS DO BRASIL
<i>Fago o xantar > fágoO</i>	Faço o jantar > faço-O	O faço
<i>Fas o xantar > faLO</i>	Fazes o jantar > faze-LO	(O fazes)
<i>Fai o xantar > faiNO</i>	Faz o jantar > fá-LO	O faz
<i>Facemos o xantar > facemoLO</i>	Fazemos o jantar > Fazemo-LO	O fazemos
<i>Facedes o xantar > facedeLO</i>	(Fazeis o jantar > fazei-LO)	
<i>Fan o xantar > fanO</i>	Fazem o jantar > fazem-NO	O fazem

O CD en 3a. persoa ten os alomorfos O/LO/NO nos dous idiomas, pero se empregados de xeito diferente.

Portugués:

O > chamada forma plena, utilizada despois de vocal e de ditongo oral.

LO > alomorfo utilizado tras forma rematada en -r, -s e -z.

NO > despois de ditongo nasal.

Galego:

O > forma plena, empregada despois de forma verbal rematada en vocal e ene velar.

LO > despois de -r e -s.

NO > tras forma rematada en ditongo.

E finalmente vexamos cómo se dispón a colocación do pronome átono dentro da frase galega, portuguesa e brasileira.

O caso latino indicaba perfectamente cal era a función sintáctica das palabras na frase, deste xeito a orde gramatical era libre xa que non se produciu ambigüidade, aínda que por motivos estilísticos se tendía a poñer o verbo ó final (Orde latina > SCV). Cando se perdeu o caso, as linguas románicas tenderon a unha orde gramatical máis fixa e rixida para indicar a función sintáctica. No principio, a orde románica era SVC. Posteriormente, por cuestións de énfase, os pronomes átonos colocáronse en posición enclítica ó verbo cando aparecía en posición inicial absoluta. Galego e portugués fixeron deste hábito una regra xeral habendo algunha excepción cando o verbo é antecedido por suxeito nominal non cuantificado:

Todos os días me ergo cedo

As demais linguas románicas foron trocando esa énfase inicial cara a posicións proclíticas. A rixidez das linguas cando se están formando provoca factores estilísticos ou rítmicos devesan en regras sintácticas.

Para o galego e o portugués peninsular esas regras quedaron fixadas da seguinte maneira:

Enclise: frase afirmativa simple e principal afirmativa nunha composta. Tamén as compostas coordinadas.

Proclise: frase negativa simple, principal negativa nunha composta e sempre nas subordinadas (sexan afirmativas ou negativas). Tamén as coordinativas negativas. E finalmente nas interrogativas ou exclamativas.

Eu chamo-me Ignacio / Eu chámome Ignacio

Eu não me chamo Ignacio / Eu non me chamo Ignacio.

Chamas-te Pedro? mais Como te chamas?

No Brasil, a tendencia é a ser sempre proclise e, ademais prefire as formas ás clíticas. A razón que aducen a case totalidade de filólogos que estudaron o tema é a *crioulización* do portugués. Estudos sobre os crioulos de varias linguas afirman que as bases lingüísticas indíxenas que se solapan á lingua allea (neste caso o portugués) carecen de formas pronominais átonas.

Eu faleille/Eu falei-lhe mais Eu falei (pra) ele.

O caso da mesoclise é propio do portugués, e só se dá con dous tempos verbais: futuro e condicional. A razón é a da etimoloxía histórica desas formas.

Futuro: Infinitivo do verbo conxugado + desinencias do presente de indicativo do verbo *haver* (antiga perífrase romance, xa do LV).

Comer + ei, ás, á, emos, eis, ão.

Eu comerei o pão > Eu comê-lo-ei

Vocês comerão o caldo verde > Vocês comê-lo-ão.

Condicional: Infinitivo do verbo conxugado + desinencias do imperfecto de indicativo do verbo *HAVER*.

Comer + ia, ias, ia, íamos, íeis, iam.

Eu comeria o pão > Eu comê-lo-ia

Nós comeríamos o pão > Nós comê-lo-íamos

Actúa nas mesmas condicións que a enclise ou a proclise. Se a acción for negativa non se produce.

Eu não comerei o pão > Eu não o comerei.

Para rematar, as *perífrases*. Formas que mesturan un verbo conxugado con outro impersonal.

Port. *Eu vou dar a ele o dinheiro* > *Eu vou dar-lhe o dinheiro*.

Gal. *Eu vou dar a el o diñeiro* > *Eu voulo dar / Eu vou darllo*.

É máis enxebre en galego colocar o pronome entre os dous verbos, *encima* do primeiro, agás que haxa un elemento de unión entre eles que sexa a preposición *a* (para a solución 2):

El tiña que facer a proba

1. El tiña que facela
2. El tiña que a facer
3. El tíña que facer.

Pero non é posible:

Comezaron a o insultar / Começaram a o insultar

A única solución posible é:

Comezaron a insultalo ou *Comezárono a insultar* / *Começaram a insultalo*

Nas oracións finais introducidas por *para* (*pra* no Brasil) + Inf., o uso en Portugal e Galicia é pór o pronome diante ou detrás do infinitivo, *indistintamente*:

Ele veio para me dizer uma coisa / *Ele veio para dizer-me uma coisa*

El veu para me dicir unha cousa / *El veu para dicirme unha cousa*

Se nós compararmos estes usos do galego e portugués europeo coa variante brasileira, podemos case que afirmar que no Brasil impera a *prática* tendencia actual do castelán e catalán. Estas dúas linguas só admiten a *prática* en frases imperativas afirmativas, co infinitivo e o xerundio (ademais das frases arcaicas do tipo *Érase una vez... Véase... Obsérvese...*) Deste xeito *verba* a énfase primaria do medievo segue a actuar nestas construcións: *realización* acción imperativa. Ex.:

Castelán: *Estoy lavándome* (aínda que sexa posible *Me estoy lavando*).
Catalán: *Estic rentant-me / M'estic rentant*.

Co Infinitivo:

Voy a lavarme / Me voy a lavar (cast.)

Vaig a rentar-me / Me'n vaig a rentar (cat.)

No Brasil, co xerundio coidamos que a única posibilidade oral é por o *pronomes* por diante. Ex.:

Estou me vestindo.

O feito de non escribir guión cadra coa resolución de que se considera *me* como dependente de *vestindo* e polo tanto vai proclítico (tendencia brasileira que, unha vez máis corrobora a hipótese da crioulización).

Frases *imperativas*. Cando son afirmativas, en calquera destas linguas (agás no Brasil) a énclice é a única posibilidade.

Port. *Meninos, ponham-se aí*
Você, escute-me bem
Diga-me uma coisa.

Bras. *Se sentem logo, meninos.*
Me diga uma coisa.

Gal. *Pequenos, póndevos aí.*
Ti, escóitame bem.

Cast. *Niños, poneos aí.*
Tú, óyeme bien.

1 h

Cat. *Nens, poseu-vos allà.*
Tu, escolta'm bé.

As conclusións que se poden sacar do anteriormente dito resúmense nas seguintes:

- a O galaico-portugués desenvolve unhas formas pronominais que non tiña o latín.
- b Estas formas, por énfase lingüística comezaron a colocarse tralo
- c A rixidez normativa da lingua fixo que esa peculiaridade rítmica convertese nunha norma sintáctica en determinados contextos.
- d Galego e portugués parecen precisar de referentes adverbiais para enfatizar.

O portugués do Brasil, fronte ás outras dúas variantes, esquece na fala (e case na escrita) a norma sintáctica da enclise. A razón está na creación da lingua. Os crioulos só teñen pronomes plenos e tónicos. As tónicas son enclíticas (segue a orde común das demais linguas romances: SVC) e as átonas proclíticas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Rosa Virgínia MATTOS E SILVA, *O português arcaico. Morfologia e sintaxe*. Edición de texto. Universidade Federal da Bahia. Salvador. 1994.
- Jean DUBOIS (y outros). *Diccionario de Lingüística*. Alianza Diccionarios. Madrid. 1ª edición de 1979. (5ª reimpresión de 1998).
- Rebecca POSNER. *Las lenguas romances*. Cátedra. Madrid, 1996.
- R. ÁLVAREZ, X. L. REGUEIRA e H. MONTEAGUDO. *Gramática galega*. Galaxia. Vigo. (6ª edición).
- M. FERREIRO, *Gramática histórica galega*. Laiovento. Santiago de Compostela. 1994.
- Iorgu IORDAN y Maria MANOLIU. *Manual de Lingüística Románica*. Gredos. Madrid. N° 29. Tomo I. Madrid. 1ª edición de 1972. (2ª reimpresión de 1989).